National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 385-387
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ. विक्रान्त साहु
अतिथि अध्यापकः, संस्कृतविभागः,
सर्वकारीय महिला महाविद्यालयः,
सुन्दरगढम्, ओड

Correspondence:
डॉ. विक्रान्त साहु
अतिथि अध्यापकः, संस्कृतविभागः,
सर्वकारीय महिला महाविद्यालयः,
सुन्दरगढम्, ओडिशा

गीतगोविन्दस्य सामाजिकजीवने प्रभावः

डॉ. विक्रान्त साहु

गीतगोविन्दकारः कविराजजयदेवः संस्कृतसाहित्यजगति असाधारणप्रतिभाधररूपेण संपुज्यते। सः संगीतमयं महाकाव्यं गीतगोविन्दं विरच्य संस्कृतसाहित्ये एकमभिनवं मार्गमुद्धाटयामास। अस्य महाकाव्यस्य हेदृशी लोकप्रियता आसीत् येन भारतवर्षस्य विविधप्रान्तीयाः बहवः कवयः तदनुसरणेन बहुनि काव्यानि विरचितवन्तः ।

जयदेवस्य जन्मस्थानविषये बहवः विचाराः सन्ति । परन्तु बहुभिः प्रमाणैः जयदेवस्य उत्कलीयत्वं सुसिद्धमस्ति। महाकविः जयदेवः स्वग्रन्थे स्वविषये स्वस्य जन्मस्थानविषये च न कुत्रापि किमपि विशेषभावेन सुचयति। केवलं गीतगोविन्दमहाकाव्.यस्य सप्तमप्रबन्धस्य अष्टमे पद्ये आत्मानं “केन्दुबिल्वसमुद्रसम्भवः रोहिणीरमणः” इति प्रतिपादयति[१]। अस्य पदस्थार्थं सर्वगसुन्दरीटीकारः एवं प्रतिपादयति यत् किन्दुबिल्वशासनस्य प्रसिद्धया समुद्रेण सह अस्य तुलना क्रियते । महोदधि-समुत्पत्रः चन्द्रः तथा स्वस्य आकर्षणशक्त्या ज्योत्स्नाधवलितसमुद्रवक्षसि उन्तुंगतरंगान् संसृज्य तस्य श्रियं वर्द्धयति तथा केन्दुबिल्वशासनरुपक-सागरसम्भुतः कविराजः श्रीजयदेवः स्वकवित्वपाण्डित्यख्यातिभिः स्वजन्मभूमेः गौरवं वर्द्धयामास[२]। गीतगोविन्द-रसिकप्रियाटीका केन्दुबिल्वं ग्रामार्थे गृह्णाति[३]। सारदीपिकासंजीवनीबालबोधिनीटीकाकाराः अपि केन्दुबिल्वं जयदेवस्य जन्म ग्राम इति स्वीकुर्वन्ति[४]। उत्कलप्रदेशस्य पुरीमण्डले प्राचीनदीतीरे केन्दुवृक्षबिल्ववृक्षपरिपूर्णं केन्दुबिल्वशासनं (केन्दुलिशासनम्) विराजते । अस्मिन् शासने कविराजः जयदेवः समजायतेति बहवः ग्रन्थकाराः प्रमाणयन्ति[५]।

कविराजजयदेवस्य श्रीजगन्नाथभक्तिः सुविख्याता । चन्द्रदत्तमते जयदेवः पुरुषोत्तमे (पुरीनगर्य्याम्) गीतगोविन्दं निर्माय श्रीजगनाथाय निवेध च कृतकृत्.यः अभूत्[६] ।
महाराष्ट्रीय प्राचीनकविः महीपतिः (१७६५ ख्रीष्टाब्द) उत्कलीय-भक्तकविरामदासश्च (आ. १७७० ख्री.) स्वरचितेषु ग्रन्थेषु जयदेवस्य श्रीक्षेत्रावस्थिति सुचयन्ति[७] ।
केचिज्जयदेवस्य वंगीयत्वं कथयन्ति । तदेव कल्पितमसारं च । कस्यामपि गीतगोविन्दटीकायां जयदेवस्य वंगीयत्वं न उल्लिखितमस्ति। परन्तु बहवः भारतीयाः वैदेशिकाश्च गवेषकाः कवेः उत्कलीयत्वं स्वीकुर्वन्ति[८] ।

संगीतमयं महाकाव्यं गीतगोविन्दं द्वादशभिः सर्गैः विभक्तम् । अत्र चतुर्विंशतिः गीतानि, सप्तसप्ततिः श्लोकाश्च सन्ति । इमे श्लोकाः अनुष्टुप्-आर्य्या-उपेन्द्रवज्रा-दुतविलम्बित-पथ्यावक्त्र-पुष्पिताग्रा-पृथ्वी-मालिनी-वंशस्थ-वसन्ततिलका-शार्दूलविक्रीडित-शिखरिणी-स्त्रग्धरा-हरिणी-छन्दोभिःनिबद्धाःभवन्ति। गीतगोविन्दस्य गीतानि कर्णाट-गुज्जरी-गुण्डकिरी-देशी-देशीवराडि-भैरवी-मालव-रामकेरी-वरांडि-वसन्ताख्यैः एकादशभिः रागैः रचितानि सन्ति । राधामाधवयोः रतिकेलिकथासमेतस्य अस्य महाकाव्यस्य सहृदयहृदयहारिता विश्वविदिताऽस्ति ।

गीतगोविन्दस्य लोकप्रियता -

महाकवेः जयदेवस्य महाकाव्यं गीतगोविन्दं संस्कृतसाहित्यस्य अनुपनं रत्नम् । अस्य महाकाव्यस्य असाधारणपदलालित्येन अनिर्वचनीयभक्तिविभवेन अवर्णनीयरसपरिपाकेण लोकोत्तरचमत्कारितया च साधरणजनानां सहृदयानां च हृदयानि हृतान्येव ।

अस्याः रचनायाः परम् अष्टशतवर्षेषु व्यतीतेषु अपि नेदृशं किमापि काव्यं संस्कृतसाहित्ये अधुनाऽपि दृष्टिगोचरं जायते। गीतगोविन्दं संस्कृत-साहित्यजगति संगीतममयहाकाव्यरचनापरम्परायाः सर्वप्रथ-मना अनन्या सृष्टिः ।

कविराजः जयदेवः संगीतमयं महाकाव्यं गीतगोविन्दं निर्माय संस्कृतसाहित्ये अभिनवं मार्गं प्रदिर्शतवान्। यद्यापि इयं कृतिः आकृत्या न गरीयसी तथाऽपि पदलालित्ये भक्तिभावप्रकाशे रसोच्छवासे च संस्कृतसाहित्ये महीयसी सती अद्वितीया वर्त्तते । इदं महाकाव्यं मधुरकोमलकान्तपदावल्या मनोहरवर्णनशैल्या असाधा-रणप्रकाशभंग्या रसालतया च पृथिव्याः समग्रं सभ्यरसिकसमाजं चमत्करोति । न केवलं भारते अपि तु भारतात् बहिः पृथिव्याः विभिन्नेषु भागेषु अपि अस्य महाकाव्यस्य अनुवादालोचनादयः बहुसंख्यया परिदृश्यन्ते । एतदेव च अस्य महाकाव्यस्य लोकप्रियतां प्रमाणयति ।

भारतवर्षस्य विभिन्नप्रान्तेषु बहवः व्याख्याकाराः गीतगोविन्दस्य विविधनामांकिताः टीकाः रचितवन्तः। विभिन्नासु आधुनिक-भारतीयभाषासु अपि गीतगोविन्दस्य अनुवादाः जाताः। अस्य महाकाव्यस्य प्रभावेण सर्वे साहित्यिकाः प्रबुद्धाः प्रभाविताश्च संजाताः, यैः अनेकाः अनुकृतयोऽपि विरचिताः ।

जनजीवने गीतगोविन्दम् -

गीतगोविन्दस्य प्रभावः न केवलं टीका-अनुवाद-अनुकृति-आलोचनासु सीमितः, परं तु शिल्पिनः अपि एतेन प्रभाविताः जाताः। तस्मात् भारतस्य विविधभागेषु गीतगोविन्दवर्णितरहस्यलीलानां वनोपवन-काननकुंजदुमाणां दशावताराणां च चित्राणि काष्ठ-पट्ट-तालपत्रादिषु बहुशः चित्रितानि परिलक्षन्ते। उत्कलराज्ये वयनशिल्पे अपि गीतगोविन्दस्य सुप्रभावः परिदृश्यते। महाप्रभोः श्रीजगन्नाथस्य प्रीत्यर्थं प्रत्यहं बडसिंहारसेवा-समये केन्दुबिल्यग्रामवास्तव्यैः वयनशिल्पिभिः निर्मितं गीतगोविन्दश्लोकावली-मण्डितम् उत्तरीयं तदुपरि प्रदीयते । इदं वस्त्रं "गीतगोविन्दखण्डुआ"/उत्त्ररीयम् इति उच्चते । इयं परम्परा अधुनाऽपि श्रीजगन्नाथमन्दिरे प्रचलन्ती अस्ति[९]। अस्मिन् वस्त्रवयनप्रसंगे एका मनोरमा किंवदन्ती अपि श्रूयते[१०]। गीतगोविन्दस्य रतिवर्णनं मनसि निधाय उत्कलीयभास्करैः मन्दिरगात्रेषु परोक्षतया लौकिकरतिलीलाचित्राणि निर्मितानि ।

इदं महाकाव्यं साहित्यिकानाम् अनुवादकानाम् आलोचकानां शिल्पिनां नर्त्तकानां च यथा स्नेहास्पदं जातं तदधिकं प्रीतिपात्रं जातं भक्ताग्रगण्यानाम्। उत्कलीयानां श्रीजगन्नाथभक्तानां चैतन्यानुगामिनां वैष्णवानां च गीतगोविन्दं परमप्रेमधनम् । विशेषतः उत्कलेषु न केवलं वैष्णवाः अपि तु शैवाः शिवालयेषु शक्ताः चण्डीमन्दिरेष्वपि गीतगोविन्दं गायन्ति[११] । श्रीमन्दिरे महाप्रभोः जगन्नाथस्य पुरतः नित्यसेवारुपेण प्रत्यहं गीतगोविन्दगानं भवति । अतः महाकाव्यमिदं न केवलं भक्तानां भगवतोऽपि च प्रेमास्पदमिति भक्तिमतां विश्वासः ।

सन्दर्भ ग्रन्थः -

१.वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।
केन्दुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ।। (गीतगो., सप्तमप्रबन्धे)

२.डक्टरप्रमोचन्द्रमिश्रकृतसर्वांगसुन्दरीटीकासमेत श्रीजयदेवविरचित गीतगोविन्दसमीक्षा, द्वितीयभागः, पृ. ५७.

३.केन्दुबिल्वो जयदेवकुलवृत्तिग्रामः स एव महत्वात् समुद्र इव ।
तत्र सम्भवो यस्य तादृशेन रोहिणीरमणेन पूर्णचन्द्रेण ।।
गीतगोविन्दम् (रसिकप्रियाटीकासहितम् - पृ. ५८.)

४.(क)उदुबिल्व नाम शासनं कुलं वा जातिमहत्वात् समुद्रमिव तत् सम्भवो रोहिणीरमणश्चन्द्र इव यः –
सारदीपिका - ओ.एस्.एम्., एस्.एम्.एस्. - ९१, पृ ४३ ।

(ख) केन्दुबिल्वं नाम जयदेवगोत्रं कुलं ग्रामो बा ।
गीतगोविन्दमहाकाव्यं/संजीवनीटीकासहितम् - पृ.१३९।

(ग) केन्दुबिल्वनामा जयदेवस्य ग्रामः -
जयदेव ओ गीतगोविन्द/बालबोधिनीटीकासहित - पृ.१८।

५. (क)जगन्नाथपुरी प्रान्ते देशे चैवोत्कलाभिधे ।
केन्दुबिल्व इति श्यातो ग्रामो ब्रह्मणसंकुलः ।।
तत्रोत्कले द्विजो जातो जयदेव इति श्रुतः ।
वेदाभ्यासरतः शान्तः पुरुषोत्तमपूजकः ।।
चन्द्रदत्तकृतभक्तमाला - पृ.६१

(ख) विप्र से जयदेव नाम ।क्षेत्रवर कु आगमन ।।
केन्दुलि शासन ता ग्राम ।प्राची नदीर तटे पुण ।।
माधवपट्टनायककृत-वैष्णवलीलामृत-द्वितीयाध्यायः ।

६. निर्माय गीतगोविन्दं पुस्तकं पुरुषोत्तमे ।
निवेद्य कृतकृत्योऽभूत् जयदेवो महामनाः ।।
चन्द्रदत्तकृत-भक्तमाला - पृ.६१ ।

७.(क) जगन्नाथक्षेत्र समीप जाप ।तिन्दुविल्वग्राम नासाभिधान ।।
ब्रह्मणवंशी अक्तारपुर्ण । तेथे घेतला श्रीव्यासें ।। (२-३)
हमणानि जयदेव कविने कन । श्रीगीतगोविन्द ग्रन्थ केला ।।
(२-१२)
महीपतिः - भक्तविजय्-द्वितीयोऽध्यायः ।

(ख) जयदेव महाशय महान मानुष ।
श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे वृक्षमूले वास ।।
आगाधपण्डित्यहय अतुलभक्तिमान्।
श्रीजगन्नाथप्रभुर कृपार भाजन ।। भक्तमाल, पृ.१३२ ।
झोपडा वन्धिया एक सेवा प्रकाशिला ।
श्रीसधामाधव नाम, ठाकुरेर हैला ।।
तार रिचर्य्यार पञ्चारे नियोजिला ।
राधामाधवेर दासी करिया संपिला ।। भक्तमाल, पृ.१३३ ।

(ग) जनम केन्दुविल्वग्रामे। ब्रह्मण जयदेव नामे ।।

महापण्डित विष्णुभक्त । जित इन्द्रिय सुविनीत ।।
विरक्त निःसंग उदासी । श्रीक्षेत्रे परवेश आसि ।।
एक वृक्षर तले थाइ । श्रीजगनाथंकु सेवइ ।।
रचिला अपूर्व प्रबन्ध ।या नाम श्रीगीतगोविन्द ।।
शुणन्ति आजि याए नित्य । त्रिकाले याहा जगन्नाथ ।।
दार्ढ्यताभक्तिरसामृत - ५० तम अध्यायः ।

८.(क)नीलमणिमिश्रः - आलोचना, पृ. २४ ।

(ख) डाँ. पर्शुराम चतुर्वेदी - उत्तरी भारत की सन्त परम्परा, पृ. ९३ ।

(ग)वरदाचारी - एच्.एस्.एल्., पृ.९५ ।

(घ)डिक्सनारी अफ् ओरियण्टाल लिटरेचर, भा. २, पृ. ६९ ।

(ङ)डक्टरप्रमोदचन्द्रमिश्र सर्वांगसुन्दरीटीकासमेत-श्रीजयदेवविरचित-गीतगोविन्दसमीक्षा - प्रथमभाग, पृ ४८ ।

९. सं. मोहन चरण दास, जयदेव और गीतगोविन्द, पृ.६९-६० ।

१०.सं. ड.के.सि.मिश्र, ओडिशार कवि ज.यदेव, पृ.८७ ।

११.केदारनाथ महापात्र, श्री जयदेव ओ गीतगोविन्द, पृ.९ ।